

रुन्टीगढी गाउँपालिका गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय होलेरी, रोल्पा, लुम्बिनी प्रदेश, नेपाल

मन्तव्य

रुन्टीगढी गाउँपालिकाले गाउँपालिकाको क्षेत्र भित्र समस्याको रुपमा रहेको बाल विवाहलाई मध्यनजर गर्दै बाल-विवाह अन्त्यको लागि रणनीतिक योजना २०८१ निर्माण गर्न पाएकोमा खुसी ब्यक्त गर्न चाहन्छु । विश्व २१ औं शताब्दीमा चलि रहदा पनि हाम्रो क्षेत्र भित्र बाल-विवाह समस्याको रुपमा रहेको देख्दा हाम्रो चेतना स्तर धेरै पछाडि रहेको महसुस हुने गर्दछ । हाल १८ वर्ष मुनिकालाई बालबालिका मानिदै आएको छ भने नेपालको कानुनले २० वर्ष भन्दा मुनिको विवाहलाई कानुनी मान्यता नदिने गरेको सर्वबिदितै छ । यति हुँदा पनि हाम्रो समाजमा १४/१५ वर्षमा भागेर विवाह गर्ने प्रचलन प्रमुख समस्याको रुपमा रहेको छ । बालविवाहले हाम्रो समाजमा सम्बन्ध बिच्छेद, आत्महत्या, पारिवारीक भगडा जस्ता समस्या निम्ताइ रहेको छ । जसले समाजलाई पछाडि पारिरहेको छ । हामी निर्वाचित भए देखि नै बाल-विवाह अन्त्यको लागि विविध कार्यक्रमहरु गर्दै आइरहेका छौं । अब यस रणनीतिले बाल-विवाह अन्त्यको लागि प्रभावकारी कार्यक्रम संचालन गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ । एक अध्ययनले देखाए अनुसार लगभग ३० प्रतिशत बाल-विवाह हुने गरेको छ । म आशा गर्छु हाम्रो रुन्टीगढी गाउँपालिकाले तयार गरेको बाल विवाह अन्त्यको लागि रणनीतिक योजना २०८१ ले बाल-विवाहलाई अन्त्य गर्न सहयोग गर्नेछ । यस बाल-विवाह अन्त्यको लागि रणनीतिक योजना २०८१ निर्माण गर्न सहयोग गर्नुहुने कार्यपालिकाका सदस्य, कर्मचारीहरु लगायत संयुक्त राष्ट्र संघीय जनसङ्ख्या कोष (UNFPA) का जिल्ला अधिकृत केदार राना मगर, NFCC का खेम बुढा मगरलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस रणनीतिले समृद्ध समाज निर्माण र समुदायको विकासमा सहयोग पुऱ्याउनेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त रहेको छु । अन्त्यमा हाम्रो ५ वर्षे कार्यकालमा बाल-विवाहलाई शुन्य बनाउने हाम्रो प्राथमिकता हुनेछ ।

धन्यवाद !

श्री जनक पुन
अध्यक्ष
जनक पुन
अध्यक्ष

विषय सूची

क्र.सं.	शिर्षक	पृष्ठ नं.
१.	पृष्ठभूमि	०१
२.	अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता	०२
३.	दिगो विकास लक्ष्य र बाल-विवाह नियन्त्रण	०३
४.	राष्ट्रिय नीति तथा कानूनी व्यवस्था	०४
	४.१ बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति	०४
	४.२ बाल-विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति	०४
	४.३ बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका	०५
	४.४ आवाधिक योजना	०५
	४.५ कानूनहरु	०५
५.	रोल्पा जिल्लाको वर्तमान सन्दर्भ	०७
६.	रुन्टीगढी गाउँपालिकाको वर्तमान सन्दर्भ	०८
७.	सवल पक्ष, समस्या, अवसर र चुनौतीहरु	११
८.	रणनीतिक कार्ययोजनाको औचित्य	१२
९.	रणनीतिक कार्ययोजनाका सिद्धान्तहरु	१४
१०.	दूरदृष्टि	१४
११.	ध्येय	१५
१२.	लक्ष्य	१५
१३.	उद्देश्य	१५
१४.	रणनीति तथा कार्यनीति	१५
१५.	कार्ययोजना तथा श्रोत व्यवस्थापन	१९
१६.	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	२०
१७.	संस्थागत संरचना	२१
१८.	गाउँपालिका स्तरमा	
	क. पालिकस्तरको संरचना	२१
	ख. पालिकास्तरको संरचनाको काम, कर्तव्य र अधिकार	२१
१९.	वडा स्तरमा	
	क. वडास्तरीय संरचना	२२
	ख. वडास्तरीय संचरणको काम, कर्तव्य र अधिकार	२२
२०.	समुदायस्तरका संरचना र सहकार्य	२३
२१.	सहकार्य तथा समन्वय	२३
२२.	जोखिम तथा न्यूनीकरण	२३

१. पृष्ठभूमि

संयुक्त राष्ट्र संघको परिभाषा अनुसार “बाल-विवाह” भन्नाले बालिका वा बालक दुबै वा एकले १८ वर्ष नपुग्दै औपचारिक रूपमा विवाह गरेको अवस्था वा अनौपचारिक रूपमा श्रीमान्/श्रीमती जस्तै गरी एकसाथ रहेको (Living Together) अवस्था भन्ने बुझिन्छ। बाल्यकाल मानव जीवनको सबैभन्दा संवेदनशील र महत्वपूर्ण अवस्था भएको हुँदा बालबालिकाको हेरचाह र संरक्षणमा परिवार, समुदाय र राज्यले विशेष ध्यान दिन जरूरी छ। तर समाजमा बालबालिकाको हितविरुद्ध बाल-विवाह जस्तो हानिकारक अभ्यासले प्रश्रय पाइरहेको छ। वास्तवमा बाल-विवाह विश्वका सबै महादेश र मुलुकमा विद्यमान एक जटिल अन्तर्राष्ट्रिय समस्या हो।^१ विश्वभरी प्रत्येक वर्ष १ करोड २० लाख बालिकाहरूको १८ वर्षको उमेर नहुँदै विवाह हुने गरेको छ (UNICEF)। यो भनेको प्रत्येक ५ मा १ बालिकाको १८ औं जन्मदिन मनाउन नपाउँदै विवाह बन्धनमा बाँधिनु पर्ने अवस्था हो।^२ यसप्रकार प्रत्येक १ मिनेटमा २३ वा प्रत्येक ३ सेकेण्डमा १ बालिकाको बाल-विवाह हुने गरेको छ।^३

बाल-विवाहका कारण बालअधिकारको गम्भीर उल्लंघन हुन्छ भने यसले बालापनलाई निर्मम तरिकाले कटौती गर्छ। शारीरिक र भावनात्मक परिपक्वता हासिल नहुँदै विवाह बन्धनमा बाँधिनु पर्दा बालिका-आमा र उनका सन्तानको स्वास्थ्य प्रतिकूलता, न्यून पोषण र अकाल मृत्युले प्रश्रय पाइरहेको छ। बाल-विवाहले बालबालिकाको विकास अवरुद्ध पार्नुका साथै मुलुकहरूलाई न्यून पोषण, प्रतिकूल यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य परिणाम, उच्च जन्म तथा मातृ-शिशु मृत्यु दर, न्यून शैक्षिक स्तर, औपचारिक श्रम बजारमा महिलाहरूको न्यून सहभागिता, आर्थिक उत्पादकत्वमा कमी, बहुविवाह, घरेलु तथा लैङ्गिक हिंसाका दुष्परिणामहरू भोग्न बाध्य बनाएको छ।^{४,५} यसप्रकार बाल-विवाहको प्रचुरताले गर्दा खासगरी विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको समग्र सामाजिक-आर्थिक विकासको गति पछाडि धकेलिएको छ भने गरिबी निवारण चुनौतीको विषय बनेको छ। बाल-विवाह सम्बन्धि एक अध्ययनले यो समस्याका कारण विकासशील राष्ट्रहरूका निम्ति दिगोविकास लक्ष्य पूरा गर्ने समय सन् २०३० सम्म पुग्न खरबौं डलरको आर्थिक मूल्य चुकाउनुपर्ने अवस्था रहेको देखाएको छ।^६

विगतमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले बाल-विवाहका कारक तत्वहरूको अध्ययन विश्लेषण, बालविवाह विरुद्ध सचेतना र पैरवी, नीति, कार्यक्रम तथा परियोजना कार्यान्वयनमा सहयोग र यो मुद्दालाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गरिरहेकोमा सन् २०३० सम्ममा यसको अन्त्य गर्ने प्रतिवद्धता जनाएको छ। दिगो विकास लक्ष्य नं ५ हासिल गर्न बाल-विवाह, कम उमेरमा हुने विवाह र जबरजस्ती विवाह लगायत सबै प्रकारका हानिकारक अभ्यासहरूको अन्त्य अपरिहार्य छ।

नेपाल बाल-विवाह सबैभन्दा धेरै हुने मुलुकहरूको सूचीमा १६ औं स्थानमा रहेको “बालिका दुलही होइनन्” नामक एक अध्ययनले देखाएको छ। सो अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा बाल-विवाहको दर

1. Girls Not Brides UK, <http://www.girlsnotbrides.org/about-child-marriage/>

2. <https://www.worldvision.com.au/global-issues/work-we-do/forced-child-marriage>

3. <https://www.girlsnotbrides.org/about-child-marriage/>

4. Bill & Melinda Gates Foundation, Children's Investment Fund Foundation, Global Partnership for Education, International Center for Research on Women (ICRW)

5. World Bank, Economic Impacts of Child Marriage: Global Synthesis Report, Conference Edition, June 27, 2017. www.costsofchildmarriage.org

6. <http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2017/06/26/child-marriage-will-cost-developing-countries-trillions-of-dollars-by-2030-says-world-bankicrw-report>

४०% रहेको छ । यो दर दक्षिण एशियामा बंगलादेश (५९%) पछि दोश्रो हो भने छिमेकी राष्ट्र भारत (२७%) भन्दा अगाडि रहेको अवस्था हो ।⁷ UNICEF को प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा ५० लाख बालिका-दुलहीहरू छन् । तिनिहरू मध्ये १३ लाखको १५ वर्ष नपुग्दै विवाह भएको छ (UNICEF Global Database 2020) । उक्त प्रतिवेदन अनुसार २० देखि २४ उमेर समूहका ४०% महिलाको १८ वर्ष नपुग्दै र ७% महिलाको १५ वर्ष नपुग्दै विवाह भएको अवस्था छ (NDHS 2016) । बालकको हकमा यो दर १०% छ र बालिकाको तुलनामा बालकहरूको बाल-विवाह दर न्यून देखिएतापनि विश्वव्यापी रूपमा बालकको विवाह बढी हुने १० वटा मुलुभिन्न नेपाल पनि पर्दछ ।⁸ विगतको तुलनामा मुलुकमा बाल-विवाहको दर क्रमिक रूपमा घट्दै गइरहेको भए तापनि यसको गति ज्यादै ढिलो रहेको भनी सो अध्ययनले औल्याएको छ ।⁹

नेपालमा बाल-विवाह धेरै हुने जिल्लाहरूमध्ये रोल्पा पनि एक हो । नेपालको कानूनले २० वर्ष भन्दा कम उमेरको विवाहलाई निषेध गरेको छ । नेपाल सरकारले सन् २०३० सम्ममा बाल-विवाह अन्त्य गर्ने प्रतिवद्धता सहित राष्ट्रिय रणनीति निर्माण गरेको छ । लुम्बिनी प्रदेश सरकारले प्रदेशलाई बाल-विवाह मुक्त बनाउने उद्देश्यले रणनीति स्वीकृत गरेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ का आधारमा रुन्टीगढी गाउँपालिकाले पनि बाल-विवाह अन्त्य सम्बन्धि पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना (२०८१-२०८६)'' कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

२. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता

नेपाल बालअधिकार सम्बन्धि महासन्धि (CRC) १९८९, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव अन्त्य गर्ने सम्बन्धी महासन्धि (CEDAW) १९७९, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्ध (ICCPR), १९६६, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्ध (ICESCR), १९६६, यातना विरुद्धको महासन्धि (CAT), १९८४ लगायत विभिन्न मानवअधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र हो । साथै नेपाल दक्षिण एशियामा बाल कल्याण प्रवर्द्धनको लागि क्षेत्रीय व्यवस्था सम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००२ को पक्ष राष्ट्र पनि बनेको छ । नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९९२० अनुसार नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूसँग नबाझिने गरी सन्धि (सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्नु राज्यको दायित्व हो ।¹⁰

नेपालले जनसंख्या र विकास सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले पारित गरेको कार्ययोजना (Program of Action Adopted at the International Conference on Population and Development), १९९४, चौथो विश्व महिला सम्मेलनबाट पारित बेइजिङ घोषणा र सम्बद्ध कार्ययोजना (Beijing Declaration and Platform for Action) लगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा लैङ्गिक समानता कायम गर्ने, महिला तथा बालिकाहरूको सशक्तिकरण गर्ने र बालअधिकारलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रतिवद्धता जनाएको छ ।

सन २०१३ मा बाल-विवाह, कम उमेरमा हुने विवाह तथा जबरजस्ती विवाह सम्बन्धि संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समितिको संकल्प प्रस्ताव (Human Rights Council Resolution on Child, Early and Forced Marriage) लाई नेपाल सरकारले सह-प्रायोजन गरी बाल-विवाह विरुद्ध प्रतिवद्धता जाहेर गर्नुका¹¹

7. <https://atlas.girlsnotbrides.org/map/>

8. <https://www.unicef.org/nepal/press-releases/nepal-among-top-10-countries-prevalence-child-marriageamong-boys-unicef>

9. <https://atlas.girlsnotbrides.org/map/>

10. नेपालको संविधान २०७२ को धारा ५१ (ख) १२० ।

11. Human Rights Committee, Report of the Human Rights Council on its twenty-fourth session, para. 195, U.N. Doc A/HRC/24/2

साथै सन २०१४ मा बेलायतमा सम्पन्न उच्चस्तरीय शिखर सम्मेलनमा सन २०२० सम्ममा मुलुकबाट बाल-विवाह अन्त्य गर्ने प्रतिबद्धता पनि जाहेर गरेको छ । दक्षिण एसियामा “बालबालिका माथि हुने हिंसाविरुद्धको दक्षिण एशियाली पहल” (SAIEVAC) ले अधि सारेको “बाल-विवाह अन्त्यका लागि क्षेत्रीय कार्य योजना (२०१५-२०१८)”¹² मा पनि राष्ट्रिय संयन्त्रमार्फत बाल-विवाहविरुद्ध अभियान केन्द्रित गर्नेबारे प्रतिबद्धता जनाएको छ । यसका अतिरिक्त नेपालको नेतृत्वमा २०१४ नोभेम्बरमा सार्कस्तरीय गोष्ठी आयोजना गरी “दक्षिण एशियाबाट बाल-विवाह अन्त्य गर्नको लागि काठमाडौं आव्हान” पारित गरिएको छ । नेपालमा बाल-विवाह नियन्त्रणका लागि विगतदेखि नै विभिन्न प्रयासहरू जारी छन् । पछिल्ला वर्षहरूमा सो प्रयासलाई थप तीव्र पारिएको सन्दर्भमा UNICEF को एक प्रतिवेदनले तीन प्रकारको प्रक्षेपण गरेको छ : (क) विगत २५ वर्षकै गतिमा प्रयास गरिएमा बाल-विवाहको दर सन २०३० सम्ममा ३५% र सन २०५० सम्ममा २५% मा झर्न सकिनेछ (ख) विगत १० वर्षको गतिमा प्रयास गरिएमा यो दरलाई २०३० सम्ममा २७% र सन २०५० सम्ममा १६% मा झर्न सकिने र (ग) अत्यन्त द्रुत गतिमा प्रयास गरिएमा उक्त दरलाई २०३० सम्ममा १८% र सन २०५० सम्ममा ६% मा झर्न सकिने छ ।¹³

३. दिगो विकास लक्ष्य र बाल-विवाह नियन्त्रण

विश्वव्यापी स्तरमा बाल-विवाहलाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्य (MDG) को प्राप्तिका लागि एक बाधकको रूपमा पहिचान गरी दिगो विकास लक्ष्य (SDG) को कार्यसूची (२०१६-२०३०) मा समावेश गरिएकोमा नेपालले बाल-विवाह अन्त्य गर्ने विषयलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरेको छ ।¹⁴ दिगो विकास लक्ष्य ५ लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला, किशोरी तथा बालबालिकालाई सशक्त बनाउनेमा परिमाणात्मक लक्ष्य ५:३ अन्तर्गत सबै प्रकारका हानिकारक प्रचलनहरू जस्तै बाल-विवाह, कम उमेर र जबरजस्ती विवाह एवं महिला जनेन्द्रिय अङ्गभङ्ग गर्ने कार्यको अन्त्य गर्ने भनी उल्लेख गरिएको छ । बाल-विवाह समानता र विकासको प्रमुख बाधकको रूपमा रहेको कुरालाई महशुस गरी बाल-विवाह, कम उमेरमा हुने विवाह र जबरजस्ती विवाहका साथै महिला विरुद्धका हानिकारक प्रथाहरूको अन्त्य गर्ने विषयमा अन्य मुलुकहरूले भैं नेपालले पनि सन २०३० सम्ममा सो लक्ष्य प्राप्त गर्ने प्रतिबद्धता जनाई राष्ट्रिय सूचकहरू तयार पारेको छ । सो सूचक अनुसार नेपालले विवाहित वा वैवाहिक मिलनमा रहेका १५ देखि १९ वर्षका उमेरका महिलाहरूको प्रतिशत सन २०१५ मा २४.५ रहेकोमा सो प्रतिशतलाई २०१९, २०२२, २०२५ र २०३० मा घटाई क्रमशः १८.०, १२.१, ८.२ र ४.१ मा झर्ने लक्ष्य राखेको छ ।¹⁵

नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोगद्वारा तयार पारिएको दिगो विकास लक्ष्य स्थानीयकरण श्रोत पुस्तिकामा उल्लेख भए अनुसार लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला र बालिकालाई सशक्त बनाउनेमा संघ र प्रदेश तहका सरकारका साथै स्थानीय तहको भूमिका अभि विशेष महत्वपूर्ण हुनेबारे उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै स्थानीय तहलाई बाल-विवाह लगायत लैङ्गिक हिंसा निवारण गर्न निरोधात्मक, प्रवर्द्धनात्मक एवं सुरक्षात्मक उपायहरू अपनाउने र सुधार गृहहरू (सुरक्षित घरहरू) उपलब्ध गराउने कार्यको जिम्मेवारी दिइएको छ ।¹⁶

12. Regional Action Plan to End Child Marriage in South Asia-(2015-2018)

13. UNICEF, Nepal Country Profile, UNFPA-UNICEF Global Programme to End Child Marriage <https://www.unicef.org/media/88831/file/Child-marriage-Nepal-profile-2019.pdf> (accessed 05/02/2022)

14. National Planning Commission, Sustainable Development Goals Status and Roadmap: 2016-2030, Singh Durbar, Kathmandu

15. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, नेपाल दिगो विकास लक्ष्यहरू वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र २०१६ (२०३०, काठमाडौं, नेपाल १ सन २०१७० ।

16. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, दिगो विकास लक्ष्य स्थानीयकरण श्रोत पुस्तिका, काठमाडौं, नेपाल १२०७७० ।

८. राष्ट्रिय नीति तथा कानूनी व्यवस्था

८.१ बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति:

बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ ले बाल-विवाहलाई बालबालिकाको हक अधिकार प्रचलनका लागि बाधकको रूपमा पहिचान गरेको छ । सो नीतिको रणनीति नं. ८.९ मा बाल-विवाह रोक्न सरकारी र विकास साभेदारहरूको सहकार्यमा समुदायस्तरका संघसंस्थाहरूलाई परिचालन गर्ने, बाल-विवाह विरुद्धको उजुरी सक्रियताका साथ लिने र कारवाही गर्ने व्यवस्थाका साथै बाल-विवाह रोक्ने कार्यका लागि स्थानीय तहलाई थप जिम्मेवारी दिने भनिएको छ । यसैगरी रणनीति नं. ९.३ मा स्थानीय स्तरसम्म बालबालिकाको बेचबिखन, ओसारपसार र बाल-विवाह विरुद्ध चेतना जागरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र गाँउस्तरमा बाल संरक्षणको विषयमा चेतना अभिवृद्धि गर्न सञ्चार लगायत अन्य उपयुक्त माध्यमको परिचालन गरिने कुरा उल्लेख छ ।^{१७}

८.२ बाल-विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति:

बालमैत्री एवं लैङ्गिक समानतायुक्त समाजको निर्माण गर्ने दिशामा योगदान पुर्याउने परिकल्पना गर्दै बाल-विवाहमुक्त वातावरणमा बालबालिकाको अधिकारको सुनिश्चितता गर्ने ध्येय र सन् २०३० सम्ममा नेपालमा बाल-विवाह अन्त्य गर्ने लक्ष्यका साथ नेपाल सरकारले बाल-विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ तयार पारेको छ । राष्ट्रिय रणनीतिले बाल-विवाह अन्त्यका लागि विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन र आवश्यकतानुसार कानूनको संशोधन एवं परिमार्जन गर्ने, आवधिक र वार्षिक योजना तथा कार्यक्रमहरूमा बाल-विवाह विरुद्धका कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने बाल-विवाह विरुद्धमा बालक, किशोर तथा पुरुषहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने । बाल-विवाहलाई प्रोत्साहन गर्ने प्रचलित सामाजिक, साँस्कृतिक र परम्परागत मान्यतामा आधारित सोच तथा व्यवहार परिवर्तनका लागि बालबालिका, किशोरकिशोरी, अभिभावक, शिक्षक, धार्मिक, राजनीतिक तथा सामुदायिक अगुवा, संघ-संगठन लगायत अन्य सम्बद्ध सरोकारवालाहरूको क्षमता विकास गरी परिचालन गर्ने । बालबालिका विशेषतः बाल-विवाहको जोखिममा रहेका र विवाहित बालिकाहरूलाई राज्यबाट प्रदान गरिने सेवा, सुविधा तथा अवसरहरूको उपभोगका लागि सामना गर्नु पर्ने कठिनाई तथा चुनौतीहरू सम्बोधन गरी समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्नेस बाल-विवाह अन्त्यका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी रूपमा अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने र नेपाल सरकार तथा विकास साभेदारहरूको सहकार्यमा बाल-विवाह अन्त्यका लागि स्रोतको पहिचान, विनियोजन र प्रभावकारी परिचालन गर्न संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने भनी उद्देश्य राखेको छ ।

यसका साथै राष्ट्रिय रणनीतिले बाल-विवाह अन्त्यका लागि परिवर्तनको सिद्धान्त (Theory of Change) मा आधारित भई बालिका र किशोरीको सशक्तीकरण गर्नेस बालिका र किशोरीहरूको लागि गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्नेस बालक, किशोर तथा पुरुषहरूको सहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने, परिवार र समुदायको परिचालन गर्ने, बाल-विवाहको जोखिममा रहेका र बाल-विवाहबाट प्रभावितहरूलाई सेवा प्रवाह गर्ने एवं कानून र नीतिको सुदृढीकरण र कार्यान्वयन गर्ने जस्ता रणनीति समावेश भएका छन् ।^{१८}

१७. नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ को रणनीति ८.९ र ९.३, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

१८. नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय, बाल-विवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

४.३ बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका

वि.सं. २०६५ देखि नै साविकका केही नगरपालिका र गाउँ विकास समितिहरूले बालमैत्री स्थानीय शासन सम्बन्धि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आइरहेकोमा त्यसप्रकारका कार्यक्रमहरूबीच एकरूपता र सामञ्जस्यता कायम गर्नुका साथै स्थानीय शासन प्रक्रियामा बालअधिकार सम्बन्धि सवाललाई मूलप्रवाहीकरण गरी बालमैत्री स्थानीय शासनको संस्थागत विकास गर्न बालमैत्री स्थानीय शासन: राष्ट्रिय रणनीति, २०६८ तथा बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन कार्यविधि, २०६८ कार्यान्वयन भएको थियो । सोही बमोजिम साविकका स्थानीय निकायको समन्वय र सहकार्यमा बालअधिकार प्रवर्द्धनका लागि बालक्लव तथा बालसञ्जालको गठन तथा परिचालन, क्षमता विकास, स्थानीय तहको योजना तर्जुमामा बाल सहभागिता, बालमैत्री पूर्वाधारको विकास एवं सचेतीकरण लगायतका उपलब्धीहरू हासिल भएका छन् । राज्यको पुनःसंरचनासँगै प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहको संबैधानिक जिम्मेवारी र नेपाल सरकारको समृद्ध नेपाल, सुखी नेपालीको अभियानलाई साकार पार्न र पन्ध्रौ योजनाको लक्ष्यका साथै दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा सहयोग पुऱ्याउने हेतुले संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले बालमैत्री स्थानीय शासन कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७८ तयार पारेको छ । सो निर्देशिकाको अनुसूची ३ मा बालमैत्री स्थानीय शासनका न्यूनतम सूचकहरू ५१ वटामध्ये नं. १७ मा “स्थानीय तह बाल-विवाह मुक्त भएको हुने छ” भनी उल्लेख गरिएको छ भने घोषणा गर्ने न्यूनतम अङ्क शतप्रतिशत हुनु पर्ने भनी निर्धारण गरिएको छ ।

४.४ आवधिक योजना:

पन्ध्रौ योजना (२०६७/७७-२०८०/८१) ले नेपाली समाजमा बाल-विवाह, हिंसा, शोषण, यौन दुर्व्यवहार, बलात्कार, हत्या, अनधिकृत ओसारपसार, शिक्षाको कमी आदि समस्याको रूपमा रहेको कुरालाई स्वीकार गर्दै बाल-विवाह, बाल श्रम, बाल बालबालिकाविरुद्धको हिंसा, बाल यौन दुर्व्यवहार, बालबालिका बेचबिखन तथा गैरकानूनी ओसारपसार लगायत बालबालिका सम्बन्धि कानूनी प्रावधानका विषय र नैतिक शिक्षाको विषय विद्यालयको पाठ्यक्रममा समावेश गरिनेछ भनी कार्यनीतिमा उल्लेख गरेको छ ।^{१९} त्यसैगरी मानवअधिकारसम्बन्धि पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०७७/७८-२०८१/८२) ले बाल-विवाह अन्त्यसम्बन्धि राष्ट्रिय रणनीति २०७२ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने विषयमा जोड दिनुका साथै विगतमा कार्यान्वयन गरिएका विभिन्न राष्ट्रिय कार्ययोजनाहरूमा पनि बाल-विवाह नियन्त्रणका लागि विभिन्न रणनीतिक कार्यक्रमहरू समावेश गरिएका छन् ।^{२०}

४.५ कानूनहरू:

बाल-विवाह लैङ्गिक समानता, वर्याक्तिगत स्वतन्त्रता तथा आत्मसम्मानमा चुनौतीको रूपमा रहेको यथार्थलाई स्वीकार गर्दै यसको उन्मूलनका लागि नेपाल सरकारले देहायअनुसार संविधान लगायत विभिन्न कानूनमा व्यवस्था गरेको छ:

(क) नेपालको संविधान: नेपालको संविधानको धारा ३८ को उपधारा १३० मा महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य,

१९. नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, पन्ध्रौ योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१), सिंहदरबार, काठमाडौँ ।

२०. नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, मानव अधिकार सम्बन्धी पाँचौ राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व. २०७७/७८-२०८१/८२), सिंहदरबार, काठमाडौँ ।

मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषणविरुद्धको हक सुनिश्चित गरी त्यस्तो कार्य दण्डनीय हुने र पीडितले कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको समेत मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । बाल-विवाहले बालक र बालिका दुवैलाई हानी पुऱ्याउने भए तापनि हाम्रो जस्तो पुरुष प्रधान समाजमा आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक तथा वृत्ति विकाससम्बन्धि अवसरबाट महिलाहरू वञ्चित रहनु परेको हुँदा यसलाई महिलाविरुद्धको भेदभाव र हिंसाको रूपमा पनि लिइन्छ । त्यसै गरि संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाको हकको व्यवस्था भएको छ । सो अन्तर्गत उपधारा (५) मा कुनै पनि बालबालिकालाई बाल-विवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण गर्न तथा बन्धक बनाउने विरुद्धको मौलिक हक प्रत्याभूत गरेको छ । त्यसैगरी सोही उपधारा (१०) मा उपधारा (५) विपरीतको कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक समेत सुनिश्चित गरिएको छ ।

(ख) **मुलुकी देवानी संहिता:** वि.सं. २०७५ बैशाख १ गतेदेखि लागू भएको मुलुकी देवानी संहिताको दफा ६७ मा कुनै पुरुष वा महिलाले कुनै उत्सव, समारोह, औपचारिक वा अन्य कुनै कार्यबाट एक अर्कालाई पति-पत्नीको रूपमा स्वीकार गरेमा विवाह भएको मानिने छ भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । सो संहिताले विवाहको लागि पुरुष वा महिलाको कम्तीमा बीस वर्ष उमेर पूरा भएको हुनु पर्ने, त्यस्तो उमेर नपुगेकाबीचमा विवाह गर्न वा गराउन नहुने र यदि विवाह गरेमा स्वतः बदर हुने व्यवस्था गरेकोछ ।²¹

(ग) **मुलुकी अपराध संहिता:** वि.सं. २०७५ बैशाख १ गतेदेखि लागू भएको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले विवाह गर्ने व्यक्तिको उमेर २० वर्ष नपुगी कसैले विवाह गर्न वा गराउन नहुने, त्यस्तो विवाह गराएमा स्वतः बदर हुने र त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रूपैयासम्म जरिवाना हुने व्यवस्था गरेकोछ ।²² साथै सो संहिताको करणी सम्बन्धी कसूर अन्तर्गत १८ वर्ष भन्दा कम उमेरको बालिकालाई मन्जुरी लिएर करणी गरेको अवस्थामा समेत जबरजस्ती करणीको कसूर हुने र त्यस्तो कसूर गरेकोमा बालिकाको उमेरको अवस्था हेरी कम्तीमा दश वर्ष र अधिकतम जन्मकैदको सजाय र जरिवाना समेत हुने गरी जघन्य अपराधको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ ।²³ यसप्रकार १८ वर्ष मुनिको बालिकासँग बालविवाह गरी कायम गरिएको यौन सम्पर्क पनि कसूर ठहर हुने भई विवाह गर्ने र यौन सम्बन्ध कायम गर्ने व्यक्तिलाई समेत कठोर सजाय हुने व्यवस्था छ । सर्वोच्च अदालतबाट बालविवाहलाई बैद्य विवाह नमानिने र करणी लिनु दिनु कार्य कानून सम्मत नभई जबरजस्ती करणी मानिने भनि सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको छ । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ ले बालविवाह सम्बन्धि कसूरलाई नेपाल सरकारवादी भई मुद्दा अनुसन्धान तथा दायर गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

(घ) **बालबालिका सम्बन्धि ऐन:** बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा ६६ को उपदफा (२) (ण) मा बालबालिकाको विवाह तय गर्ने वा बालबालिकासँग विवाह गर्ने वा गराउने कार्य गरेमा

21. मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ दफा ७०, ७१ र ७२ ।

22. मुलुकी फौजदारी संहिता, २०७४ दफा १७३ । दघ ऐ ऐ, दफा २१९ ।

23. बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ दफा ६६ को उपदफा १२० १ण० ।

बालबालिका विरुद्धको हिंसा गरेको ठहर्छ भनी व्यवस्था गरेको छ ।²⁴ यस ऐनको दफा ३ ले प्रत्येक बालबालिकालाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको हक सुनिश्चित गरेको छ । साथै सो ऐनले नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले बालबालिकाको बाँच्न पाउने अधिकार र बालबालिकाको विकासको लागि बालबालिकामाथि हुन सक्ने दुर्घटनाको रोकथाम, जोखिमको न्यूनीकरण लगायतका प्रतिरोधात्मक र सुरक्षा सेवाका लागि आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्नु पर्ने समेत व्यवस्था गरेको छ ।

(ड) **राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जिकरण ऐन:** राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जिकरण ऐन, २०७६ मा पञ्जिकाधिकारी समक्ष विवाह दर्ता गराउँदा स्वतः वदर हुने विवाह लगायतका व्यक्तिगत घटना दर्ता गरी प्रमाणपत्र दिन नहुने, त्यस्तो घटना दर्ता गर्न ल्याएमा प्रचलित कानून बमोजिम कारबाही गर्ने निकाय समक्ष पेश गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।²⁵

(च) **स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन:** स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले हानिकारक प्रथा तथा परम्परा जस्तै बाल-विवाह, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा, छुवाछुत, दहेज तथा दाइजो, हलिया प्रथा, छाउपडी, कमलरी प्रथा, बालश्रम, मानव बेचबिखन जस्ता सामाजिक कुरीति र अन्धविश्वासको अन्त्य गर्ने गराउने जिम्मेवारी स्थानीय सरकार र विशेष गरी वडा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत समावेश गरेको छ । अतः बाल-विवाहविरुद्धको रणनीति, कार्ययोजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु स्थानीय सरकारको जिम्मेवारी हो ।²⁶

५. रोल्पाको वर्तमान सन्दर्भ

नेपालको संविधान-२०७२ लागू भई राज्य पुनर्संरचनापश्चात रोल्पा जिल्लामा १० वटा स्थानीय तह/ जम्मा ७२ वटा वडा कार्यालयहरू स्थापना गरिएका छन् । १० वटा पालिकामध्ये एउटा रोल्पा नगरपालिका रहेको छ भने अरु ९ वटा गाउँपालिकाहरू क्रमशः सुनिलस्मृति गाउँपालिका, लुङ्गी गाउँपालिका, सुनछहरी गाउँपालिका, थबाङ गाउँपालिका, परिवर्तन गाउँपालिका, गङ्गादेव गाउँपालिका, माडी गाउँपालिका, त्रिवेणी गाउँपालिका र रुन्टीगढी गाउँपालिका रहेका छन् । रोल्पा जिल्लाको क्षेत्रफल १८७९ वर्ग किलोमिटर रहेको छ भने ठुला पहाड, घना जङ्गल, धनी संस्कृति र मानिसहरूको परम्परा, धार्मिक स्थल र फराकिलो उपत्यका भएको रोल्पासँग जोडिएका जिल्लाहरू दक्षिणमा दाङ, पूर्वमा प्युठान तथा बाग्लुङ, पश्चिममा सल्यान र उत्तरमा पूर्वी रुकुम तथा पश्चिम रुकुम जिल्ला पर्दछन् । २०७८ को जनगणनाअनुसार रोल्पा जिल्लाको कुल जनसङ्ख्या २,३४,७९३ रहेको छ । जिल्लामा २०७८ सालको जनगणना बमोजिम ४२.२% बालबालिका उमेर नपुग्दै विवाह हुने गरेकोमा सबैभन्दा बल गंगादेव गाउँपालिकामा ५२.४% र सबैभन्दा कम त्रिवेणी गाउँपालिकामा ३९.६% छ । परिवर्तन गाउँपालिका ४२.९%, लुङ्गी गाउँपालिका ४४%, माडी गाउँपालिका ४४%, रोल्पा नगरपालिका ४२.३%, रुन्टीगढी गाउँपालिका ४१.३%, सुनछहरी गाउँपालिका ४१.५%, सुनिलस्मृति गाउँपालिका ४६.६% र थबाङ गाउँपालिकामा ४०.७% बालबालिका उमेर नपुग्दै विवाह हुने गरेको अवस्था विद्यमान छ । उल्लेखित तथ्याङ्कले रोल्पा जिल्लामा बालविवाहको समस्या रहेको र

24. बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ दफा ६६ को उपदफा ९२० ९७० ।

25. राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जिकरण ऐन, २०७६ दफा २१।

26. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ दफा १२ ९२० ग को ३२।

अन्त्यका लागि चुनौती छ भन्ने देखिन्छ ।

रोल्पा जिल्लाको भौगोलिक स्थिति, जातजाति, धर्म-सम्प्रदाय, आर्थिक, शैक्षिक स्तर आदिका आधारमा फरकफरक समुदायमा बालविवाहको दर फरकफरक रहेको पाइन्छ । विशेष गरी अभिभावकको इच्छाले बलपूर्वक हुने बालविवाहको दर मध्यम छ भने बालबालिकाको आपसी सहमतिमा हुने भागी विवाहका कारण हुने बालविवाहको दर उच्च छ । बृहत् यौनिकता शिक्षाको अभाव रहेको र विवाहपूर्वको शारीरिक सम्बन्धलाई समाजले राम्रो नमान्ने भएका कारण शारीरिक सम्बन्धका लागि पनि विवाह हुने गरेका छन् । अभिभावकको उचित संरक्षण र शिक्षकको मार्गदर्शनको अभाव साथै विविध आर्थिक तथा सामाजिक पछोटेपन लगायतका कारणहरूले विद्यालय छाड्न school dropout र बालविवाह गर्ने प्रवृत्तिसमेत पाइन्छ ।

लुम्बिनी प्रदेशको बालबालिका सम्बन्धी ऐन-२०७६ को कार्यान्वयन, बालविवाह अन्त्यसम्बन्धी रणनीति/कार्ययोजना तर्जुमा र बालमैत्री नगरपालिका वा गाउँपालिका, वडा घोषणा, प्रदेशस्तरीय, नगरपालिकास्तरीय वा गाउँपालिकास्तरीय, समुदाय वा विद्यालयस्तरीय बाल क्लव तथा संजालहरूको गठन, विभिन्न समुदायमा किशारी समूह, युवा क्लवहरूको गठन र बालविवाहको रोकथामका लागि समुदाय प्रहरी परिचालन, विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको सहयोगमा जीवन उपयोगी शिक्षा, विभिन्न धार्मिक समुदायमा दाईजो र बालविवाहविरुद्ध जागरुकता, छोरीहरूलाई पढाउने अभियान आदिलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ । यी प्रयासहरूका कारण विगतको तुलनामा बालविवाहको दर घट्दै गईरहेको छ ।

तर, कतिपय समुदायमा बालविवाहको उजुरी नगर्नु, अधिकांश बालविवाहका घटनाहरूमा कानुनी कारबाही हुनुभन्दा मेलमिलापमा टुङ्ग्याउन चाहनुजस्ता कारण बालविवाहलाई सामाजिक मान्यता दिन खोजेको देखिन्छ । विभिन्न कारणले विद्यालयको पढाइ छाड्ने बालिका र बालकको सङ्ख्या धेरै हुनु, किशोरकिशोरीहरूको यौनिकताबारे अभिभावकहरूमा सङ्कुचित विचार कायम रही आफ्ना छोराछोरीहरूलाई उपयुक्त ढङ्गबाट शिक्षा सल्लाह दिन सक्ने मान्नु, घरेलु तथा लैङ्गिक हिंसा लगायत बालविवाहलाई बढावा दिने, बहु विवाहजस्ता हानिकारक परम्पराहरू कायम रहनु, अर्थोपार्जनका लागि वैदेशिक रोजगार वा आप्रवासनमा जाँदा परिवार विखण्डन भई पारिवारिक संरक्षण प्रणाली कमजोर हुनु, लैङ्गिक भूमिकामा आधारित कामको बाँडफाँट कायमै रही बालिका तथा महिला प्रजनन भूमिका (Reproductive Gender Roles) का साथै घरेलु कामको बोझमा परी औपचारिक क्षेत्रको रोजगारीबाट विमुख हुनु, सीमान्तकृत समुदायको शिक्षा तथा रोजगारीमा असमान पहुँच, लैङ्गिक तथा जातीय भेदभावसँग जोडिएको प्रणालीगत गरिबीको कुचक्र र आर्थिक असुरक्षा कायमै रहनु, सामाजिक सञ्जालमा अनियन्त्रित पहुँच र देखासिकी आदि चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

जिल्लाका सबै स्थानीय तहहरूमा बालविवाहको स्थिति खुल्ने खण्डीकृत तथ्याङ्क सङ्कलन गरी बालअधिकार तथा बालसंरक्षणका सवालहरूका बारे समुदाय एवम् परिवारस्तरसम्म ज्ञान र बालविवाहविरुद्ध शिक्षा, सचेतना, विद्यालयहरूमा यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यबारे प्रभावकारी रूपमा अध्ययन अध्यापन गरिनु जरुरी देखिन्छ ।

६. रुन्टीगढी गाउँपालिकाको वर्तमान सन्दर्भ

लुम्बिनी प्रदेशको रोल्पा जिल्लाको दक्षिणी भूगोलमा अवस्थित रुन्टीगढी गाउँपालिका सुन्दर ऐतिहासिक पालिका हो । जिल्लाका १० वटा स्थानीय मध्येको यो गाउँपालिका पनि एक हो । रुन्टीगढी गाउँपालिका पश्चिम उत्तर रोल्पा र पूर्वी रुकुमको प्रवेशद्वार समेत मानिन्छ । प्रसिद्ध स्वर्गद्वारी महाप्रभुको जन्मथलो रुन्टी र

महाप्रभुको तपस्या स्थल गढीको नामबाट पालिकाको नामांकरण गरिएको छ । ९ वटामा वडामा फैलिएको रुन्टीगढी गाउँपालिका पूर्वमा रोल्पा नगरपालिका र सुनिलस्मृति गाउँपालिका, पश्चिममा दाङ र सल्यान जिल्ला, उत्तरमा त्रिवेणी गाउँपालिका र दक्षिणमा दाङ र प्यूठान जिल्ला पर्दछन् । समुद्री सतहबाट ७५० देखि २१५० मिटरकोसम्मको उचाईमा रहेको रुन्टीगढी गाउँपालिका २३२.६८ वर्ग किलोमिटरमा फैलिएको छ ।

यस गाउँपालिकाको जनसंख्या २८,२९१ रहेको छ । जसमा पुरुष १३,३४९ र महिला १४,९४२ जना छन् । घरधुरी संख्या ५६०८ रहेको छ । गाउँपालिका सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपले सम्पन्न छ । मगर जातिको बाहुल्यता छ । यहाँ ब्राह्मण, क्षेत्री, ठकुरी, सन्यासी, दलितका जातजातिको बसोबास छ । धार्मिक रूपले हिन्दु धर्मालम्बीको बाहुल्यता रहेपनि बौद्ध र क्रिश्चियन धर्म मान्नेहरूपनि छन् । यहाँको साक्षरता सन्तोषजनक नै रहेपनि पुरुषको तुलनामा महिला निरक्षरता अलि बढी नै छ । महिलाको निरक्षर ८७.०७७ प्रतिशत छ ।

सहिद मार्गको सहितको सडक सञ्जाल, शिक्षा, पर्यटन जस्ता विविध पक्षहरूमा विकासोन्मुख अवस्थामा रहेको छ । गाउँपालिका भित्र माध्यामिक, आधारभूत, प्राथमिक र विभिन्न निजी विद्यालयहरू पनि रहेका छन् । रुन्टीगढी गाउँपालिकामा पनि बालविवाह हुँदै आएका छन् । समुदायमा बालविवाहबारे उजूरी गर्नु भन्दा लुकाउनमा सहयोग गर्नु र आँखा चिम्लनु, अधिकांश बालविवाहका घटनाहरूमा कानूनी कारवाही हुनुभन्दा मेलमिलापमा टुंगिनु, २० वर्षसम्म कुर्नु पर्दा छोरीको विवाह गर्ने उमेर ढल्किन्छ भन्ने अभिभावकको सोच रहनु आदिका कारण बालविवाहले सामाजिक मान्यता पाइरहेको अवस्था छ । साथै हालैका वर्षहरूमा अभिभावकको सहमतिमा हुने बालविवाहको दर भन्दा आफूखुशी वा प्रेम विवाहका कारण हुने बाल-विवाहको दर उच्च रहेको देखिन्छ । गाउँपालिका क्षेत्रमा बालविवाह गर्ने बालबालिकाको औसत उमेर १५-१९ वर्ष उमेर समूह रहेको, कतिपय अवस्थामा बालविवाह गर्ने बालबालिकामा बालिका भन्दा बालकको उमेर कम रहेको र बालविवाहबाट सबैभन्दा प्रभावित दलित र मगर समुदाय रहेको पाइन्छ । गाउँपालिकामा बालविवाहको स्थितिबारे एकिन तथ्यांक र विश्लेषणको अभाव छ । आ.व. २०८०/०८१ मा रुन्टीगढी गाउँपालिकामा पहिलो पटक गर्भ जाँच गर्नेको जम्मा संख्या ५ सय ७७, त्यस मध्ये २० वर्षमूनीको गर्भवती महिलाको पहिलो पटक गर्भ जाँच १५९ जनाले गरेका थिए । २० वर्षमुनि चौथो पटक गर्भ जाँच गर्ने जम्मा ४ सय ६२ मध्ये २० वर्षमूनीका १२० जना छन् । अन्तिम पटक गर्भ जाँच गराउने संख्या ३ सय ७६ छन् । संस्थागत सुत्केरी ३ सय ९९ छन् । १ सय ३२ जना २० वर्षमुनिका संस्थागत सुत्केरी भए । आ.व. २०८०/०८१ मा मातृ र शिशु मृत्यु भएन । चालु आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को मंसिरसम्म पनि शिशु र मृत्यु भएको छैन ।

वडा नं.	पहिला गर्भजाँच	
	२० वर्ष माथि	२० वर्षमुनि
१	५७	१९
२	४२	२४
३	२४	१८
४	५८	१४
५	३८	१३
६	१३३	४१

७	२७	१३
८	१६	१०
९	२३	७
	४१८	१६९

वडा नं.	चौथो गर्भजाँच	
	२० वर्ष माथि	२० वर्ष मुनि
१	५७	१९
२	४०	१०
३	११	४
४	५२	१२
५	३२	१८
६	८६	२८
७	१९	११
८	१४	९
९	२१	९
	३३२	१२०

वडा नं.	औँ गर्भजाँच	
	२० वर्ष माथि	२० वर्ष मुनि
१	५७	१९
२	२७	७
३	२	४
४	५२	१२
५	३१	१६
६	५७	१७
७	२२	१२
८	१०	९
९	१४	८
	२७२	१०४

उल्लिखित तथ्याङ्कले गाउँपालिका क्षेत्रमा बालविवाहको दर केही मात्रामा घटेको भए तापनि समस्या बाँकी नै रहेको पुष्टि हुन्छ । बालविवाहका घटना प्रति शून्य सहनशीलताको कमी रहेको र राजनीतिक दल एवं समाजका अगुवाहरूबाटै बालविवाहका घटनालाई कानूनी कारवाही नगरी मेलमिलाप गराउने तर्फ जोड दिने गरेको अवस्था विद्यमान छ ।

७. रुन्टीगढी गाउँपालिकामा बाल-विवाह अन्त्यका लागि देखिएका सवतल पक्ष, समस्या, अवसर र चुनौतीहरू निम्नानुसार छन्:

सवतलपक्ष	समस्या
साविकको गाविस हुँदा बालविवाह न्यूनीकरण सम्बन्धि अभियान संचालन भएको,	बालबालिकामा विद्यालयको पढाई बीचैमा छाड्ने प्रवृत्ति,
पालिका र वडास्तरबाट बालविवाह न्यूनीकरणका कार्यक्रम भइरहेको,	विद्यालयमा यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यको पढाई लगायत गुणस्तरीय शिक्षाको अभाव,
वडास्तरमा आमा समूहबाट पनि बालविवाह न्यूनीकरणबारे सचेतना कार्यक्रम संचालन,	बाल-श्रम कायम रहनु,
बाल-विवाहविरुद्ध अभिभावक तथा समुदायमा बढ्दो सचेतना,	बालबालिकामा लागू पदार्थ सेवन र दुर्व्यसन बानीको विकास,
कार्यक्रम संचालनमा जनप्रतिनिधि र सरोकारवालाहरूको सहभागिता,	अभिभावकहरूमा मादक पदार्थको दुरुपयोग,
नयाँ म्यानडेट र नयाँ संरचना सहितका अधिकार सम्पन्न गाउँपालिका,	घरेलु हिंसा, महिला हिंसा, हाडनाता करणी, गर्भपतन, बहुविवाह, सम्बन्ध विच्छेद र आत्महत्याका घटनाहरूमा वृद्धि,
विद्यालयमा बाल क्लव, किशोरकिशोरी समूह गठन भई बालविवाह न्यूनीकरणमा क्रियाशिल,	बढ्दो घरेलु हिंसा, सम्बन्ध विच्छेद, पारिवारिक विखण्डनका कारण बालबालिकाहरूमा घर छाड्ने, बालश्रममा संलग्न हुने र बालविवाह गर्ने समस्या, अशिक्षा, गरीबी, बेरोजगारी,
बाल विवाह न्यूनीकरणका लागि जनप्रतिनिधि र सरोकारवालाहरूको सार्वजनिक प्रतिवद्धता ।	लैङ्गिक हिंसा र बाल विवाहको बारेमा गाउँपालिका स्तरिय खण्डित तथ्याङ्क संकलन हुन नसकेको,
	मानवीय विकासमा भन्दा पूर्वाधार विकासमा प्राथमिकता,
	लैङ्गिक बजेट पद्धति पूर्ण रूपमा अवलम्बन हुन नसक्नु ।
अवसर	चुनौती
मिश्रित समुदाय र अन्तरसम्बन्ध,	आप्रवासन र बैदेशिक रोजगारले निम्त्याएको पारिवारिक विखण्डन,
बाल-विवाहविरुद्ध गाउँपालिका, सरकारी कार्यालय, गैरसरकारी संस्था, समुदायमा आधारित संस्थाहरूको सक्रियतामा सचेतना अभिवृद्धि र आयआर्जनका क्रियाकलाप सञ्चालन,	कमजोर पारिवारिक संरक्षण प्रणाली,

नयाँ राजनैतिक परिवेश, नयाँ संरचना, नयाँ म्यानडेट र बजेट अनुसार उद्देश्य मूलक काम गर्न सकिने वातावरण,	लैङ्गिक भूमिकामा आधारित कामको बाँडफाँड र बालिका र महिलामाथि घरेलु कामको अत्याधिक बोझ,
बाल विवाह सम्बन्धि परम्परागत सामाजिक अभ्यास र मूल्यमान्यतालाई परिवर्तन गर्ने चाहना,	किशोरकिशोरीहरूको प्रेम सम्बन्ध र यौनिकताबारे अभिभावक र समुदायको सकुचित दृष्टिकोण, किशोरी तथा महिला औपचारिक क्षेत्रको रोजगारीबाट विमुख हुनु पर्ने अवस्था,
दिगो विकास लक्ष्य, २०३० र नेपाल सरकारको मार्गचित्र (Roadmap) सँग मिलाउन गर्ने अवसर ।	बालिका, किशोरी तथा महिलाको शिक्षा तथा रोजगारीमा असमान पहुँच,
	लैङ्गिक तथा जातीय भेदभाव र छुवाछुत,
	प्रणालीगत गरिबीको कुचक्र र आर्थिक असुरक्षा,
	मोबाइल र सामाजिक सञ्जाल (फेसबुक, युट्युब, ट्वीटर, भाईबर, टिकटक आदि) मा अनियन्त्रित पहुँचले बढाएको अश्लीलता र हिंसा,
	साथीभाईको देखासिखी,
	परम्परागत सामाजिक तथा धार्मिक मूल्यमान्यताहरू (मेला र जात्रामा ईच्छा विपरित किशोरीलाई जबरजस्ती तान्ने र भगाउने, गोठ सार्ने, जेठोबाठो र पिता र पुरोहितले भनेको मान्ने पर्ने परम्परा आदि),
	बालविवाहलाई स्वभाविक र सामान्य रूपमा हलुकासंग हेर्ने सामाजिक राजनीतिक मूल्य मान्यता, सोच र व्यवहार,
	बालविवाह विरुद्धको उजुरीमा तत्काल कारवाही नहुने र मिलापत्र हुने सामाजिक परिपाटी ।

८. रणनीतिक कार्ययोजनाको औचित्य

नेपालको कानूनले बाल-विवाहलाई दण्डनीय अपराध मानेतापनि समाजमा यसको अन्त्य हुन सकेको छैन । दण्ड हुने परिपाटी निकै कम छ । नेपालको संविधानले महिला तथा बालबालिका सम्बन्धि हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ । यसका साथै संविधानतः बालबालिकालाई बालविवाह गराउन, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक बनाउन नपाइने र महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोबैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गर्न नहुने व्यवस्था छ । त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितले कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकको सुनिश्चितता समेत गरेको छ । तसर्थ, बालविवाह

अन्त्यका लागि सबै तहका सरकारले प्राथमिकताका साथ नीति तथा कार्यक्रम बनाई सम्बोधन गर्न जरूरी छ ।

यसका साथै नेपालले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जनाएका प्रतिवद्धता पूरा गर्नका लागि पनि स्थानीय तहदेखि नै बालविवाह अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा एक स्पष्ट रणनीति र कार्ययोजनाको आवश्यकता छ । जनताको नजिकको सरकार स्थानीय तह भएकाले ठोस रणनीति जरूरी छ । मुलुकभित्र बालविवाह भौगोलिकता र समुदाय अनुसार फरक फरक स्वरूपमा विद्यमान छ । रुन्टीगढी गाउँपालिका पनि बालविवाह धेरै वर्ष पहिलेदेखि नै प्रचलनमा छ । नीतिगत, कानूनी र शिक्षा सचेतना लगाएतका विभिन्न प्रयासहरूबाट विगतको तुलनामा बालविवाहमा केही कमी आएको पनि छ । तैपनि समग्रमा यो समस्या अबै गम्भीर रूपमा विद्यमान छ । सामान्यतया: समुदाय विशेषको सामाजिक परम्परा, छोरीलाई अर्काको सम्पत्ति ठान्ने सोच, राम्रो केटा पाएको बेलामा दिई हालीं भन्ने अभिभावकको मनोवृत्ति, सानैमा कन्यादान दिएमा पुण्य कमाउन पाइने धार्मिक मान्यता र विश्वास, परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्था, किशोरकिशोरीको प्रेम सम्बन्धलाई परिवार र समाजले सहजरूपमा नलिनु, बेरोजगारी, गुणस्तरीय शिक्षा र चेतनाको अभाव, अपरिपक्व उमेरमा हुने प्रेम सम्बन्ध (विशेषगरी अन्तरजातिय प्रेम), लैङ्गिक भेदभाव आदिले बालविवाहलाई प्रोत्साहन गरिरहेको छ । साथै समाजमा महिला र किशोरी असुरक्षित हुनु, छोरीहरूको शिक्षाका लागि परिवारबाट लगानी कम हुनु, बालबालिकाले बीचैमा विद्यालयको पढाई छाड्नु पर्ने बाध्यता रहनु, आधुनिक सञ्चार प्रविधि र सामाजिक सञ्जालको प्रभावमा पर्नु, किशोरकिशोरीका भावनाको घरपरिवारमा उपेक्षा हुनु, किशोरीका आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति नहुनु, साथीसंगीको लहलहैमा लाग्नु, उचित अभिभावकत्व तथा मार्गदर्शन नहुनु, किशोरकिशोरीलाई यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य शिक्षा पर्याप्त मात्रामा नदिइनु र ती सेवाहरू सहज उपलब्ध नहुनु, बालविवाहबाट स्वास्थ्य, शिक्षा, आयआर्जन, व्यक्तित्व विकास लगायत जीवनमा पार्ने नकारात्मक असरका बारेमा जानकारी नहुनु, कानूनी व्यवस्थाका बारेमा जानकारी नहुनु, अरूको प्रलोभन, करकाप वा डर धम्कीमा पर्नु, बालविवाह कानूनले अपराध मानेको भए तापनि कानूनी कारवाही गर्नुको बदला समाजमा बालविवाहलाई सामान्य रूपमा लिई स्वीकार गरिनु लगायतका कारण कतिपय अवस्थामा अभिभावकले नै बालविवाह गराउने र बालबालिकाहरू स्वयम भागेर विवाह गर्ने गरेको पाइएको छ ।

बालविवाहका कारण बालिकाहरू आधारभूत हक अधिकारबाट बञ्चित हुने मात्र होइनन्, उनीहरू आफ्नो भविष्य बनाउने, वृत्ति विकासमा सहभागी हुने र निर्णय लिने अधिकारबाट पनि बञ्चित छन् । साथै, बालविवाहमा परेका विशेष गरी धेरैभन्दा धेरै किशोरी तथा महिलाहरू जीवनमा प्रतिकूल यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य, घरेलु हिंसा, बहुविवाह, लैङ्गिक हिंसा, आत्महत्या र मानव बेचबिखन जस्ता दुष्परिणामहरू भोग्न बाध्य छन् । बाल-विवाह बहुपक्षीय सरोकारको विषय भएको हुँदा स्थानीय तह, विकास साभेदार, नागरिक समाज, गैर सरकारी संस्था र सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय र सहकार्यको आवश्यकता रहेको छ । नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूमा जनाएको प्रतिवद्धता र दिगो विकास लक्ष्यअनुरूप सन् २०३० सम्ममा बाल-विवाह अन्त्य गर्नु स्थानीय तहको पनि दायित्व हो । लुम्बिनी प्रदेश सरकारले बालविवाह अन्त्यका लागि लुम्बिनी प्रदेशको १० वर्षे रणनीति (आ.व.२०७८/७९-२०८८/८९) तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको सन्दर्भमा समेत रुन्टीगढी गाउँपालिकाले पनि पालिका स्तरीय रणनीतिक कार्ययोजना तर्जुमा गर्न आवश्यक भएको हो ।

८. रणनीतिक कार्ययोजनाका सिद्धान्तहरू

देहायका सिद्धान्तका आधारमा यो रणनीतिक कार्य योजना तर्जुमा गरिएको छः

- (क) **भेदभाव रहितः** यो रणनीति कार्ययोजना कार्यान्वयनको सिलसिलामा विशेषगरी बालबालिकामाथि जातजाति, लिङ्ग, वर्ण, आर्थिक, सामाजिक, शारीरिक स्थिति वा भौगोलिक अवस्थितिका आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।
- (ख) **बालबालिकाको सर्वोत्तम हितः** यो रणनीति कार्ययोजनाले बाल-विवाह अन्त्य गर्ने सवालहरूमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई सर्वोपरी राख्दछ ।
- (ग) **शून्य सहनशीलताः** यो रणनीति कार्ययोजनाले बाल-विवाहको सवालमा शून्य सहनशीलताको सिद्धान्तलाई अङ्गिकार गर्दछ ।
- (घ) **किशोरकिशोरीहरूको अर्थपूर्ण सहभागिताः** यो रणनीति कार्ययोजनाको सफल तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि जसको सरोकार उसको आवाज भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्दै विशेषगरी बालबालिका, किशोरकिशोरी र समुदायका अन्य सरोकारवालाहरूको अर्थपूर्ण सहभागितालाई महत्व दिन्छ ।
- (ङ) **पुरुष तथा बालकहरूको संलग्नताः** यो रणनीति कार्ययोजनाको सफल तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि पुरुष तथा बालकहरूको सक्रिय संलग्नता अपरिहार्य छ भन्ने मान्यता राख्दछ ।
- (च) **पीडितरप्रभावितको संरक्षणः** यो रणनीति कार्ययोजनाले विशेष गरी करकापमा परी बाल-विवाहबाट प्रभावित बनेका, बाल-विवाहका कारण हिंसामा परेका र बाल-विवाहको जोखिममा रहेका किशोरीहरूको संरक्षण गरी सुरक्षाको प्रत्याभूति दिलाउनु पर्ने र आत्मसम्मानपूर्ण व्यवहार गर्नुपर्ने विषयलाई उच्च प्राथमिकता दिन्छ ।
- (छ) **न्यायमा पहुँच तथा द्रुत न्यायः** यो रणनीति रणनीति कार्ययोजनाले बाल-विवाहबाट प्रभावितहरूका लागि द्रुत न्यायको सिद्धान्त अनुसार न्याय दिलाउने मान्यतालाई प्राथमिकतामा राख्दछ ।
- (ज) **साभेदारिता र सहकार्यः** यो रणनीति कार्ययोजनाको सफल र प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि स्थानीय तह, गैरसरकारी संस्थाहरू राजनीतिक, सामाजिक तथा धार्मिक क्षेत्रका अगुवाहरूसँगको समन्वय, साभेदारिता र सहकार्यलाई प्राथमिकतामा राखेको छ ।
- (झ) **परिवर्तनको सिद्धान्तः** यो रणनीति कार्ययोजनाले लैङ्गिक विभेद र हानिकारक परम्पराका उपजका रूपमा रहेको बाल-विवाहको अन्त्यका लागि लैङ्गिकता, जातियता, सामाजिक-आर्थिक दूरावस्था र उत्पत्तिका आधारमा हुने भेदभावलाई अन्त्य गर्न जरूरी रहेको र यसको लागि सामाजिक मूल्य मान्यता, सोच र व्यवहारमा परिवर्तन आवश्यक छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । यो रणनीति कार्ययोजना परिवर्तनको सिद्धान्तमा आधारित छ ।

१०. दूरदृष्टि

बाल-विवाह तथा लैङ्गिक हिंसा मुक्त रुन्टीगढी गाउँपालिका ।

११. ध्येय

रुन्टीगढी गाउँपालिकामा सरोकारवाला सरकारी निकाय तथा सामाजिक संघसंस्था सँगको सहकार्यमा किशोरकिशोरी तथा परिवारको कानूनी सचेतना सहित सामाजिक, आर्थिक सशक्तिकरण गरी बाल मैत्री तथा लैङ्गिक मैत्री शासन पद्धतिलाई अवलम्बन गर्दै बाल-विवाह उन्मूलन गर्ने ।

१२. लक्ष्य

सन २०३० सम्म रुन्टीगढी गाउँपालिकाका सबै वडाहरूमा बाल-विवाहलाई पूर्ण रुपमा नियन्त्रण गरी बालविवाह मुक्त गाउँपालिका घोषणा गर्ने ।

१३. उद्देश्य

१. गाउँपालिका अन्तर्गत बालविवाहको जोखिममा रहेका सबै समुदायमा शिक्षा सचेतना लगायतका रोकथामका उपायहरू अवलम्बन गरी बाल-विवाहको दरलाई शून्यमा झार्ने ।
२. गाउँपालिका क्षेत्रमा समुदायमा आधारित निगरानी प्रणालीलाई सुदृढ तुल्याई बाल-विवाह विरुद्ध शून्य सहनशिलतासहित स्व-सक्रिय सम्बोधन प्रणालीको निर्माण गर्ने ।
३. गाउँपालिकाका सबै वडाहरूमा बालविवाह निषेध गर्ने वर्तमान कानूनको परिपालनालाई प्रभावकारी बनाई बालविवाह पूर्ण रुपमा नियन्त्रण गर्ने र बालविवाहका पीडितहरूको न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्ने ।
४. बाल-विवाहबाट पीडित र प्रभावित भएका र बाल-विवाहको जोखिममा रहेका बालबालिका विशेषतः बालिकाहरूको संरक्षण गर्दै लक्षित सेवा, सुविधा तथा अवसरमा उनीहरूको सरल तथा सहज पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने ।
५. गाउँपालिकामा सबै सरकारी निकाय, राजनीतिक दल, विद्यालय समुदाय, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र एवं संघस्थाहरूसँगको समन्वय, सहयोग र साभेदारीतालाई प्रवर्द्धन गर्नुका साथै अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको प्रक्रियालाई सुदृढ पार्दै बाल-विवाह अन्त्य गर्ने अभियानलाई व्यापकता दिने ।

१४. रणनीति तथा कार्यनीति उपरोक्त उद्देश्य हासिल गर्नका लागि देहाएका रणनीति तथा कार्यनीति अवलम्बन गरिनेछः

रणनीति	कार्यनीति
क. निरोधसम्बन्धी रणनीति/कार्यनीति	
१ रुन्टीगढी गाउँपालिकाका सबै वडाहरूमा बाल-विवाह बारे स्थिति अध्ययन र विश्लेषण गरी तथ्याङ्क प्रणालीको विकास गर्ने ।	१.१ बाल-विवाह, दाइजो, महिनावारी हुँदा गरिने भेदभाव लगायतका हानीकारक परम्परागत अभ्यास एवं बाल-विवाहका कारण र त्यसबाट परिवारमा परेका सामाजिक, आर्थिक एवं स्वास्थ्य असरहरूबारे अध्ययन विश्लेषण सहितको गाउँपालिकास्तरीय आधाररेखा (Baseline) तयार पारी आवधिक रूपमा अद्यावधिक गर्ने व्यवस्था गरिने छ ।

		१.२ बाल-विवाहको अद्यावधिक स्थिति प्रतिवेदनलाई प्रदेश, जिल्ला र सरोकारवाला निकायमा कार्यान्वयनको लागि सम्प्रेषण गरिनेछ ।
२	गाउँपालिका क्षेत्रका सबै समुदायमा बाल-विवाह तथा हानीकारक परम्परागत अभ्यास अन्त्यका लागि शिक्षा सचेतना जगाउने ।	२.१ गाउँपालिकाको सबै टोल र समुदायमा टोल विकास समिति, महिला निगरानी समूह, बालक्लब, युवा क्लब तथा किशोरकिशोरी समूह गठन गरी बाल-विवाह र हानीकारक अभ्यासविरूद्ध व्यापक रूपमा सामाजिक अभियान सञ्चालन गरिनेछ । २.२ गाउँपालिकामा बालविवाह र हानीकारक अभ्यास अन्त्यका लागि राजनीतिक दल, संचार माध्यम, पेशागत संघसंस्था र व्यापार व्यवसायीहरूद्वारा व्यापक प्रचार प्रसार गरी सबैको साभेदारितामा सचेतनाका विभिन्न अभियानहरू सञ्चालन गरिनेछ । २.३ बाल विवाह निषेधसम्बन्धि कानूनी प्रावधानहरूबारे प्रचार सामग्री निर्माण गरी गाउँपालिकामा सुनिने आम सञ्चारका माध्यम मार्फत प्रचारप्रसार गरिनेछ ।
३	गाउँपालिका अन्तर्गत सबै विद्यालय तथा चर्चहरूमा बालमैत्री र लैङ्गिकमैत्री वातावरण निर्माण गर्ने ।	३.१ बाल-विवाह अन्त्यको लागि बालमैत्री एवं लैङ्गिकमैत्री विद्यालयको मापदण्ड तयार गरी क्रमिक रूपमा सबै विद्यालयमा लागू गरिनेछ । ३.२ आधारभूत र माध्यामिक तहको सबै विद्यालयहरूमा बाल-विवाह, दाइजो जस्ता कुप्रथा, यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य र अधिकार सम्बन्धि विषयमा व्यापक प्रचारप्रसार गरिनेछ । ३.३ विद्यालयहरूमा बाल-विवाहका कारण महिला तथा किशोरीहरूको यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यमा पर्ने नकारात्मक असरका साथै बृहत यौनिकता र प्रजनन स्वास्थ्य शिक्षा (Comprehensive Sexuality and Reproductive Health education) बारे खुलेर पठन-पाठन र छलफल गर्ने गराउने वातावरण तयार गरिनेछ ।
४	गैर सरकारी संस्थाहरूको सहयोगमा सबै वडाहरूमा बाल-विवाहको जोखिममा रहेका विद्यालय बाहिरका किशोरकिशोरीको सशक्तिकरण गरी बाल-विवाहविरूद्ध परिचालन गर्ने ।	४.१ सबै समुदायमा विद्यालय बाहिरका बालबालिका, किशोरकिशोरी र युवाहरूलाई समुदायमा आधारित बाल क्लब, किशोरी क्लब र युवा क्लबमा आवद्ध गराई बाल-विवाहविरूद्ध विभिन्न अभियानहरूमा सरिक गराइनेछ । ४.२ वडास्तरमा किशोरी सूचना केन्द्र स्थापना गरी लैङ्गिक सचेतनाका साथै बाल-विवाह, हानीकारक परम्परा, यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यबारे सचेतना फैलाइने छ । ४.३ विद्यालय बाहिरका सबै समुदायका किशोरीहरूलाई लक्षित गरी अनौपचारिक शिक्षा, बैकल्पिक शिक्षा, लचिलो शिक्षासँग आवद्ध गरी शिक्षामा पहुँच स्थापित गरिनेछ ।

५	बाल-विवाह अन्त्यका लागि वडा समितिको सक्रियतामा पारिवारिक संरक्षण तथा सकारात्मक अभिभावकत्वलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।	५.१ बाल-विवाह विरुद्ध अभिभावकलाई लक्षित गरी छोराछोरीबीच विभेद रहित ढंगले बालबालिकाको हेरचाह, स्याहार, शिक्षा एवं किशोरावस्थाको यौनिकता आदि विषयलाई समेटी सकारात्मक अभिभावकीय शिक्षा (Positive Parenting Education) सञ्चालन गरिनेछ ।
		५.२ बाल बिवाहलाई निरुत्साहित गर्न विशेष पारिवारिक संरक्षण तथा मानवीय सम्बन्ध प्रवर्द्धन निर्देशिका बनाई लागू गरिनेछ ।
		५.३ वडाहरूमा आर्थिक रूपमा विपन्न तथा सामाजिक रूपमा सीमान्तकृत परिवारका बालिकाहरूलाई अनिवार्य शिक्षामा जोड दिई बालविवाह नगर्ने शर्तमा विद्यालयमा विशेष गरी छात्राहरूको बीचमा पढाई छाड्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित पारी उनीहरूलाई विद्यालयमा टिकाई राख्न विभिन्न योजना (कापीकलम, विद्यालयको पोशाक, भोला, खाजा लगायत विभिन्न सहायताको नीति आदि कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ ।
ख. समुदायमा आधारित सम्बोधन सम्बन्धि रणनीति र कार्यनीति		
६	बाल-विवाह अन्त्यका लागि सबै वडाहरूमा वयस्क, युवा, शिक्षक, धर्मगुरु/पुरोहित, राजनीतिक दल, नागरिक समाज र निजी क्षेत्रसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने ।	६.१ समुदायमा धर्मगुरुहरू मार्फत लैङ्गिक समानता कायम गर्ने र बाल-विवाह अन्त्य गर्ने सम्बन्धि कानूनी शिक्षा, बाल-विवाहबाट पर्ने नकारात्मक सामाजिक आर्थिक प्रभाव र स्वास्थ्य प्रतिकूलताबारे धर्मगुरुलाई परिचालन गरिनेछ ।
		६.२ राजनीतिक दलका नेता, शिक्षक, धर्मगुरु/पुरोहित, ज्योतिष, पण्डित, धामी/भाँक्री, जेठाबुढा, लामा, पास्चर लगायत समुदायमा अग्रणी भूमिकामा रहेका व्यक्तिहरूसँग बाल-विवाहका नकारात्मक असरहरूबारे सम्वाद गरी पैरवी गरिनेछ ।
		६.३ समुदायस्तरमा बालविवाह रोकथाममा अगुवा भूमिका खेलेका व्यक्तिहरूको पहिचान गरी समुदायका विभिन्न सञ्जालहरूमा अग्रणी अभियन्ता (champion) को रूपमा सहभागी गराई सार्वजनिक समारोहहरूमा सम्मान गरिनेछ ।
७	वडाहरूमा समुदायमा आधारित निगरानी प्रणालीको सुदृढीकरण गरी टोल विकास संस्थालगायत समुदायमा आधारित संस्थाहरूमार्फत जोखिम समुदायमा पारिवारिक भेटघाट र परामर्शलाई व्यापकता दिने ।	७.१ सबै वडाका टोलहरूमा बालविवाह र हानीकारक अभ्यास विरुद्ध स्व/सक्रिय सम्बोधन (proactive intervention) का लागि समुदाय (प्रहरी साभेदारी कार्यक्रमलाई सुदृढ बनाइनेछ ।
		७.२ समुदाय-प्रहरी साभेदारी कार्यक्रम मार्फत बालविवाह हुन लागेको परिवारमा पारिवारिक भेटघाट, सल्लाह र परामर्श (family visit, mentoring and counseling) द्वारा बालविवाहलाई रोकथाम गरिनेछ ।

		७.३ समुदाय-प्रहरी साभेदारी कार्यक्रम मार्फत बालविवाहलाई रोकथाम, निषेध र प्रतिवन्धका लागि समुदायमा Rapid Response Team परिचालन गरी अग्रिम चेतावनी दिने पद्धति (early warning system) को विकास गरिनेछ ।
		७.४ सबै टोल र समुदायमा बाल-विवाह तथा हानिकारक परम्पराविरुद्ध टोल विकास संस्थालाई निगरानी तथा खबरदारी गर्ने संयन्त्रको रूपमा प्रभावकारी बनाइने छ र महिला सहकारी, आमा समूह, महिला निगरानी समूह, बालक्लब, युवा क्लब र किशोरी समूहको परिचालन गरिनेछ ।
ग. कानूनी कारवाही सम्बन्धि रणनीति/कार्यनीति		
८	बाल-विवाह विरुद्ध सरल र प्रभावकारी उजुरी संयन्त्रको व्यवस्थापन गर्ने ।	८.१ गाउँपालिकाको न्यायिक समिति र प्रहरी निकायमा बालविवाहविरुद्ध सरल र प्रभावकारी उजुरी संयन्त्र निर्माण गरिनेछ ।
		८.२ बाल-विवाहविरुद्ध स्वतःस्फूर्त (suo moto) कारवाहीका लागि प्रहरी परिचालन गर्न प्रहरी कार्यालयसँग समन्वय गरिनेछ ।
९	बाल-विवाह अन्त्यसम्बन्धी नीति कानूनको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने ।	९.१ बाल-विवाह निषेध सम्बन्धि राष्ट्रिय कानून, नीति, कार्ययोजना दिगो विकास लक्ष्य र CEDAW Committee को सुभावबारे गाउँपालिका क्षेत्रभित्रका सबै सरोकारवालाहरूलाई जागरूक बनाइनेछ ।
		९.२ बाल-विवाह अन्त्य सम्बन्धि नीति कानून कार्यान्वयनबारे सरल भाषामा कार्यविधि निर्माण गरी न्यायिक समिति र प्रहरी लगायत कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायका कर्मचारीहरूलाई प्रशिक्षण दिइनेछ ।
घ. संरक्षण सम्बन्धि रणनीति/कार्यनीति		
१०	गाउँपालिका क्षेत्रमा बालविवाहबाट प्रभावित एवं बालविवाहको जोखिममा रहेका बालबालिकाको संरक्षण गर्ने ।	१०.१ बाल-विवाहका प्रभावितहरूका लागि आवश्यक बैकल्पिक हेरचाह तथा संरक्षण सेवा प्रवाह गर्न स्थानीय बाल अधिकार समितिलाई सक्रिय रूपमा परिचालन गरिनेछ ।
		१०.२ बालविवाहबाट प्रभावित बालबालिकालाई कानूनी हक एवं उपचार सम्बन्धि परामर्श, कानूनी सहायता, मनोविमर्श, सीप विकास तालिम र आय आर्जन लगायतका सहायता सम्बन्धि कार्यक्रमहरू संचालन गरी सामाजिक तथा आर्थिक सशक्तिकरण गरिनेछ ।
		१०.३ बालविवाहको रोकथाम गर्न सहयोग गर्ने र बालविवाह गर्न नचाहने बालबालिकाको सुरक्षाको भरपर्दो व्यवस्था गरिनेछ ।

ड. सहकार्य, साभेदारीता र अनुगमन/मूल्याङ्कन सम्बन्धि रणनीति/कार्यनीति		
११	गाउँपालिका क्षेत्रमा कार्यरत सबै सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्य र साभेदारीतामा बालविवाह विरुद्धको ऐक्यवद्धतालाई प्रोत्साहन गर्ने ।	११.१ सबै सरोकारवालाहरूको सहयोग र साभेदारीतामा सबै वडाहरूमा बालमैत्री तथा लैङ्गिक मैत्री वडा घोषणा गर्ने अभियानलाई व्यापकता दिई बालविवाह अन्त्य गरिनेछ ।
		११.२ बालविवाहको रोकथाम सम्बन्धि कार्यक्रम संचालन गर्न, बालविवाहबाट पीडित/प्रभावितका लागि हेरचाह तथा संरक्षण सहायता प्रदान गर्न र बाल-विवाहविरुद्ध कानूनी कारवाहीलाई सशक्त बनाउन प्रदेश तथा जिल्लास्तरीय सरोकारवाला निकाय तथा संस्थाहरूसँगको समन्वय, सहयोग र साभेदारीतालाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
		११.३ वडा कार्यालयको अगुवाई र नागरिक समाजको सहयोगमा भौगोलिकता, जात-जाति, धर्म- सम्प्रदाय, संस्कृति, परम्परा एवं आर्थिक- सामाजिक अवस्था अनुरूप समुदाय विशेषमा कायम रहेको बालविवाह अन्त्यका लागि समूह विशेष विधि (Cluster Approach) अवलम्बन गरिनेछ ।
१२	बाल-विवाह अन्त्य गर्ने अभियानलाई प्रभावकारी बनाउन सबै वडाहरूमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई संस्थागत गर्ने ।	१२.१ सबै वडाहरूमा बालविवाह अन्त्यका लागि भएका प्रयासहरूको आवधिकरूपमा समिक्षा गर्ने प्रणालीको विकास गरिनेछ ।
		१२.२ बालविवाह नियन्त्रणबारे गाउँपालिका स्तरमा लैङ्गिक खण्डीकृत तथ्याङ्कको संकलन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने संयन्त्रको विकास गरिनेछ ।
		१२.३ वडा समितिहरू अन्तर्गत अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका नतिजा एवं असल अभ्यासबारे समिक्षा गर्ने र समुदायलाई सुसूचित गर्ने प्रणालीको विकास गरिनेछ ।
		१२.४ बालविवाह अन्त्यका लागि एक वडाले शुरू गरेको असल अभ्यासलाई अरू वडाहरूमा क्रमशः विस्तार गरिनेछ ।

१५. कार्ययोजना तथा श्रोत व्यवस्थापन

रुन्टीगढी गाउँपालिका क्षेत्रमा बाल-विवाह अन्त्यका लागि यो रणनीति तथा कार्यनीतिका आधारमा यो रणनीतिक कार्ययोजना तयार पारिएको छ । यस रणनीतिक कार्ययोजनाको कार्यान्वयनका लागि गाउँपालिकालाई प्राप्त बजेटबाट प्राथमिकताका साथ विनियोजन गर्नुका साथै यस क्षेत्रमा क्रियाशील संघसंस्थाहरू, विकास साभेदारहरू, राजनीतिक दल, निजी क्षेत्र, सञ्चार क्षेत्र लगायत सबै सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य गर्नुका साथै प्रदेश तथा जिल्लास्तरका कार्यालयहरूसँग समेत समन्वय गरी आर्थिक श्रोतको व्यवस्थापन गरिनेछ । यस कार्ययोजनाको कार्यान्वयनमा निम्नानुसारका सरोकार एवं साभेदारहरूबाट वित्तीय तथा प्राविधिक सहयोग प्राप्त हुने अनुमान गरिएको छः

❖ नेपाल सरकार, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय लगायत संघीय तहका निकायहरू,

- ❖ लुम्बिनी प्रदेश सरकार, कानून, महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय लगायत प्रदेश तहका सरकारी निकायहरू,
- ❖ जिल्ला समन्वय समिति रोल्पा,
- ❖ स्वास्थ्य कार्यालय, रोल्पा,
- ❖ जिल्ला शिक्षा समन्वय इकाई, रोल्पा,
- ❖ अन्तर्राष्ट्रिय विकास साभेदारहरू (अन्तर्राष्ट्रिय जनसंख्या कोष, अन्तर्राष्ट्रिय बाल बचाउ कोष लगायत बालबालिकाको क्षेत्रमा कार्यरत अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू),
- ❖ गैरसरकारी संस्थाहरू,
- ❖ बन उपभोक्ता समूह,
- ❖ नेपाल रेडक्रस सोसाइटी, उपशाखा होलेरी र उपशाखा मसिना, रोल्पा,
- ❖ गाउँपालिकामा विभिन्न प्रकारले प्राप्त हुने आन्तरिक श्रोतहरू,
- ❖ अन्य सरोकारवाला निकाय तथा संस्थाहरू ।

१६. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

यो रणनीतिक कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सिलसिलामा रुन्टीगढी गाउँपालिकाले देहाय अनुसारको व्यवस्था गर्नेछ :

- ❖ गाउँपालिकाका सबै वडाहरूबाट बालविवाह र लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रण सम्बन्धि खण्डीकृत तथ्याङ्क संकलन गर्नका लागि प्रभावकारी लैङ्गिक उत्तरदायी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संयन्त्रको स्थापना गर्ने । साथै कार्ययोजनामा उल्लेख भए अनुसारका क्रियाकलाप, श्रोत साधन परिचालन लगायत अनुगमन तथा मूल्यांकन कार्यमा गाउँपालिकाले नेतृत्वदायी र समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने ।
- ❖ गाउँपालिका र वडा कार्यालयहरूसहित कार्यान्वयन गर्ने सबै सरोकारवालाहरूलाई यो रणनीतिक कार्ययोजनाको कार्यान्वयनमा सूचक सहितको अनुगमन गर्ने विधिबारे प्रशिक्षण दिने ।
- ❖ यो रणनीतिक कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न सहयोगी भूमिकामा रहेका निकाय तथा संघसंस्थाहरूलाई प्रशिक्षण दिई एउटै ढाँचा (template) मा प्रतिवेदन तयार पारी पेश गर्ने परिपाटी बसाल्ने ।
- ❖ बालविवाहबाट पीडित/प्रभावितहरूप्रति हुनुपर्ने सामाजिक तथा पारिवारिक संरक्षण र सहायताबारे वडा कार्यालयहरूको समन्वय र जवाफदेहीतामा सामुदायिक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली सम्बन्धि निर्देशिका तयार गरी सरोकारवालाहरूलाई सुसूचित गर्ने ।
- ❖ प्रत्येक चौमासिकमा अन्य विकास कार्यक्रमहरूको अनुगमन एवं प्रगति समीक्षासँगै यस कार्ययोजनाका कार्यक्रम/क्रियाकलाको कार्यान्वयन स्थितिबारे अनुगमन तथा प्रगति समीक्षा गर्ने ।
- ❖ अनुगमनको नतिजा बारे गाउँपालिकाको समीक्षा गोष्ठिमा स्पष्ट रूपमा समावेश गर्ने ।
- ❖ यो रणनीतिक कार्ययोजनाको कार्यान्वयन र प्रभावकारिताबारे स्वतन्त्र परामर्शदाताहरूबाट आवधिक मूल्याङ्कन गरी गराई प्राप्त सुझाव अनुसार रणनीतिक कार्ययोजनामा सुधार गर्दै जाने ।
- ❖ बाल-विवाह तथा लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रणका लागि गाउँपालिकाबाट भएका समग्र प्रयासहरूबारे एकिकृत रूपमा वार्षिक प्रतिवेदन तयार पारी प्रकाशित गर्ने ।

१७. संस्थागत संरचना यो रणनीतिक कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि गाउँपालिकाले निम्न अनुसार संरचना निर्माणमा गरिने छ

१८. गाउँपालिका स्तरमा

❖ गाउँपालिकास्तरीय कार्यान्वयन समिति

१९. वडा स्तरमा

❖ वडास्तरीय कार्यान्वयन समिति

१८. क. : गाउँपालिकास्तरीय कार्यान्वयन समिति

१. संयोजक— प्रमुख/अध्यक्ष, नगरपालिका/गाउँपालिका
२. सदस्य— उपप्रमुख/उपाध्यक्ष, नगरपालिका/गाउँपालिका
३. सदस्य –संयोजक सामाजिक विकास समिति
४. सदस्य – कार्यपालिका सदस्यहरू २ जना (कम्तिमा १ जना महिलासहित)
५. सदस्य – प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत नगर/गाउँपालिका
६. सदस्य – प्रमुख, शिक्षा शाखा
७. सदस्य— प्रमुख, स्वास्थ्य शाखा
८. सदस्य – प्रमुख, स्थानीय प्रहरी इकाई
९. सदस्य – अध्यक्ष, पालिकास्तरीय शिक्षक महासङ्घ
१०. सदस्य – संयोजक, नगर/गाउँपालिकास्तरीय बाल क्लव सञ्जाल
११. सदस्य – अध्यक्ष नगर/गाउँपालिकास्तरीय किशोरकिशोरी संजाल
१२. सदस्य – समितिले मनोनयन गरेका बालअधिकारकर्मी (२ जना)
१३. सदस्य – स्थानीय गैसस प्रतिनिधि १ जना
१४. सदस्य – जनजाति, दलित र सीमान्तकृत समुदायबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी नगर/गाउँपालिका प्रमुख/अध्यक्षले तोकेको ३ जना
१५. सदस्य सचिव – महिला तथा बालबालिका शाखा प्रमुख

१८. ख. १. : गाउँपालिकास्तरीय कार्यान्वयन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार :

१. गाउँपालिकास्तरीय कार्यान्वयन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :
 - क) रणनीतिक कार्ययोजनामा रहेका सामाजिक व्यवहार परिवर्तनसहितका बालविवाहविरुद्धका कार्यक्रमहरूलाई पालिकाको वार्षिक कार्यक्रममा प्राथमिकताका साथ समावेश गरी कार्यान्वयन गर्न पहल गर्ने ।
 - ख) बालविवाहविरुद्धका कार्यक्रमलाई स्थानीय टोल र विद्यालय तहसम्म सञ्चालन गरी यस विरुद्धमा जागरण ल्याउन आवश्यक सहजीकरण गर्ने ।
 - ग) बालविवाह अन्त्यका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरूको नियमित अनुगमन गर्ने र आवश्यक पृष्ठपोषणसहित सम्बन्धित निकायमा प्रतिवेदन पेश गर्ने ।
 - घ) सङ्घ, प्रदेश र जिल्ला निर्देशक समितिबाट प्राप्त निर्देशनअनुसार काम गर्ने ।

- ड) टोल, वडा र पालिकालाई पनि बालविवाहमुक्त घोषणा गर्ने ।
२. समितिको बैठक कम्तिमा ३ महिनामा एक पटक बस्नेछ ।
 ३. समितिको बैठकमा आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित विज्ञ, मनोपरामर्शकर्ता, दातृनिकाय एवम् सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिलाई आमन्त्रण गर्न सकिनेछ ।
 ४. बालविवाह अन्त्यका गर्नका पालिकामा रहेका टोल विकास संस्था, आमा समूह, महिला स्वयंसेविका, किशोरकिशोरी समूह, बाल क्लव, युवा क्लव, धर्म गुरु, जैशी, पुरोहित, ज्योतिषि, थरीघर, भाइबन्धु, वन समूह, वि.व्य.स., विद्यालय, स्थानीय सङ्घसंस्थालाई समन्वय र परिचालन गर्न सक्नेछ ।
 ५. बैठकसम्बन्धी कार्यविधि समिति आफैले निर्धारण गरेबमोजिम हुनेछ ।
 ६. समितिले आवश्यकताअनुसार थप उपसमिति गठन तथा परिचालन गर्न सक्नेछ ।

१५. क. : वडास्तरीय कार्यान्वयन समिति

१. संयोजक – वडा अध्यक्ष
२. सदस्य – वडा सदस्यहरूबाट २ जना (एकजना महिला सदस्य अनिवार्य)
३. सदस्य – प्रमुख, सम्बन्धित वडा क्षेत्र हेर्ने प्रहरी चौकी
४. सदस्य – प्रमुख स्वास्थ्य चौकी
५. सदस्य – वडाध्यक्षले तोकेको प्र.अ./शिक्षक (१ जना)
६. सदस्य – आमा समूहहरूबाट २ जना
७. सदस्य – जनजाति, दलित र सीमान्तकृत समुदायबाट प्रतिनिधित्व हुनेगरी समितिले तोकेको ३ जना
८. सदस्य – टोल विकास संस्थाबाट एक महिलासहित दुई जना प्रतिनिधि
९. सदस्य – युवा क्लव/बाल क्लव/किशोरकिशोरी सहजकर्ताबाट (३ जना)
१०. सदस्य सचिव – वडा सचिव

१५. ख. १. : वडा तहको कार्यान्वयन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार :

१. वडास्तरीय कार्यान्वयन समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार देहायबमोजिम हुनेछ :
 - क) रणनीतिक कार्ययोजनामा रहेका सामाजिक व्यवहार परिवर्तन सहितका बालविवाहविरुद्धका कार्यक्रमहरूलाई वडाको वार्षिक कार्यक्रममा प्राथमिकताका साथ समावेश गरी कार्यान्वयन गर्न पहल गर्ने ।
 - ख) बालविवाहविरुद्धका कार्यक्रमलाई वडा तहसम्म सञ्चालन गरी यस विरुद्धमा जागरण ल्याउने ।
 - ग) बालविवाह अन्त्यका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरूको नियमित तथा आवश्यकताअनुसार अनुगमन गर्ने र आवश्यक पृष्ठपोषणसहित पालिका तह र सम्बन्धित निकायमा प्रतिवेदन पेश गर्ने ।
 - घ) पालिका स्तरको कार्यान्वयन, समन्वय र अनुगमन समितिको निर्देशानुसार काम गर्ने ।
 - ड) वडाभित्र बालविवाह हुन लागेको अवस्थामा सम्बन्धित स्थानमा पुगी आवश्यक परामर्श दिई बालविवाह रोक्न सहजीकरण गर्ने ।
 - च) सबै टोलहरू बालविवाहमुक्त बनाउँदै सम्बन्धित वडालाई बालविवाहमुक्त घोषणा गर्ने ।
२. समितिको बैठक कम्तिमा २ महिनामा एकपटक र आवश्यकताअनुसार सोभन्दा बढी पटक बस्न सक्नेछ ।

३. समितिको बैठकमा आवश्यकताअनुसार सम्बन्धित विज्ञ, दातृनिकाय एवम् सङ्घसंस्थाका प्रतिनिधिलाई आमन्त्रण गर्न सकिनेछ ।

४. बालविवाह अन्त्य गर्न वडाभित्र रहेका टोल विकास संस्था, आमा समूह, किशोरकिशोरी समूह, बाल क्लव, युवा क्लव, धर्म गुरु, जैशी, पुरोहित, थरीघर, भाइबन्धु, वन समूह, वि.व्य.स., विद्यालय, स्थानीय सङ्घसंस्थालाई समन्वय र परिचालन गर्नसक्नेछ ।

२०. समुदायस्तरका देहायका निकायसाग समन्वय, सहकार्य गर्दै बालविवाह अन्त्यका लागि परिचालित हुने वातावरण निर्माण गरिनेछ ।

- राजनीतिक दल
- प्रहरी चौकी/पोष्ट/कार्यालयको अगुवाईमा सबै टोल/समुदायमा Rapid Response Team
- टोल विकास संस्था
- आमा समूह
- महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविका
- सहकारी संस्था
- बाल क्लव सञ्चालन
- युवा क्लव
- किशोरी समूह
- धर्मगुरु, जैशी, पुरोहित
- विद्यालय परिवार
- थरी समूह
- भाइबन्धु
- वन समूह

२१. सहकार्य तथा समन्वय

यो रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनका लागि गाउँपालिकाले निम्न सरोकारवालाहरूसँग देहायअनुसार सहकार्य र समन्वय गर्ने छः

बालविवाहबाट प्रभावित बालिका, बाल-विवाहको क्षेत्रमा क्रियाशील व्यक्ति तथा समूहहरू, युवा क्लव, किशोरी समूह, बालिका, महिला, आर्थिक तथा सामाजिक रूपले पछाडि पारिएका समुदाय, अपांगता भएका व्यक्तिहरू, विस्थापित, आदीवासी जनजाति, दलितका साथै लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक र सीमान्तकृत समुदायहरू, कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा संयन्त्रहरू, राजनीतिक दल, स्थानीय स्तरमा रहेका प्रहरी, स्वास्थ्य संस्था, विद्यालय, धर्मगुरु, नागरिक समाज, गैसस, निजी संस्था, पेशागत संस्था तथा सञ्जालहरूका साथै आवश्यकतानुसार प्रदेश सरकार, अन्य स्थानीय तह, विकास साभेदारसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने ।

२२. जोखिम तथा न्यूनीकरण

बालविवाह अन्त्यसम्बन्धि प्रस्तुत रणनीति तथा कार्ययोजनाको स्वरूप बृहत (comprehensive) भएको र बहुक्षेत्रगत सवाल (Crosscutting Issue) भएकोले यसको सफल कार्यान्वयनमा विभिन्न प्रकारका अवरोधहरू आउन सक्ने देखिन्छ । प्रमुख जोखिमहरू र न्यूनीकरणका उपायहरू देहाय अनुसार प्रस्तुत गरिएको छः

सम्भावित जोखिमहरू	जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू
१ बालअधिकार, बालसंरक्षण, लैंगिक समानतासम्बन्धि अवधारणाबारे साभा बुझाईमा एकरूपता नहुने हुनाले रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयनमा जिम्मेवार गाउँपालिकामा सरोकारवालाहरूबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त हुन नसक्ने सम्भावना छ ।	सबै सरोकारवालाहरूमा समान बुझाईको लागि यो रणनीति तथा कार्ययोजनाको बारेमा स्थानीयस्तरका सरकारी निकाय, गैरसरकारी संस्था तथा विकास साभेदारहरू बीच साभा अवधारणा, सहमति, प्रतिवद्धता, सहयोग र समन्वयका लागि नियमित रूपमा छलफल र परामर्श गर्ने ।
२ कानूनले निर्धारण गरेको विवाहको उमेरबारे समुदायमा गलत, भ्रमपूर्ण र अपर्याप्त बुझाई कायम रहँदा बाल-विवाहले सामाजिक मान्यता पाइरहेको अवस्था आफैंमा एक चनौतिपूर्ण छ ।	बाल-विवाहविरुद्धका कानूनी प्रावधान तथा उजूरी सयन्त्रको बारेमा सचेतना जगाउने उद्देश्यले सामग्री तयार गरी स्थानीय सञ्चार माध्यमहरूमार्फत सचेत गराउने ।
	बालबालिका तथा अभिभावकहरूबीच सामाजिक संवाद कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । सार्वजनिक यातायात लगायत धेरै मानिस आवतजावत र भेला हुने स्थानहरूमा बालविवाह विरुद्धको कानूनी व्यवस्थाबारे प्रचारप्रसार गर्ने ।
३ सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्र जताततै पुरुष प्रधान मान्यता हावी रहेको र भौतिक पूर्वाधारलाई मात्र विकास देख्ने मानसिकता व्याप्त रहेको सन्दर्भमा सामाजिक विकासको क्षेत्रमा खासगरी बालिका र महिला केन्द्रित भई कार्यक्रम र बजेट विनियोजनको दृष्टिले यो रणनीति तथा कार्ययोजना कार्यान्वयन प्राथमिकतामा नपर्न सक्छ ।	बाविवाहविरुद्ध वार्षिक नीति तथा कार्यक्रममा समावेश गरी वजेट व्यवस्था गर्ने । लैंगिक उत्तरदायी वजेट तर्जुमा गरी यो रणनीति कार्यान्वयनका लागि वजेट विनियोजन गर्ने । गैसस, निजी तथा व्यवसायिक क्षेत्रले गर्नु पर्ने योगदानको बारेमा निर्देशिका तयार गरी लागू गर्न पहल गर्ने ।
गाउँपालिकामा बालविवाह अन्त्यका लागि प्रतिवद्धता र इच्छा शक्तिसहितको दक्ष जनशक्तिको अभावमा यो रणनीति तथा कार्ययोजनाको कार्यान्वयन सुस्त हुन सक्छ ।	बाल-विवाहविरुद्धको कानूनी व्यवस्था तथा यसबाट सामाजिक, आर्थिक, व्यवसायिक र यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यमा पार्ने प्रभावको बारेमा प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम चलाई समुदायमा परिचालन गर्ने, राजनीतिक दलहरूसँग यो विषयको प्राथमिकताका लागि संवाद चलाउने ।

यो रणनीति तथा कार्ययोजना बहुपक्षीय सरोकारको विषय भएकाले कमजोर समन्वय र सहयोगका कारण यसको कार्यान्वयन अपेक्षाकृत प्रभावकारी हुन नसक्ने संभावना छ ।	विद्यालय छाडेका बालबालिकाका लागि निजी तथा व्यवसायिक संघसंस्थाहरूसँग समन्वय गरी सीप तथा क्षमता विकास र रोजगारीमूलक तालीम कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने । ग्रामीण क्षेत्रमा रोजगारीको अवसर सृजना गर्ने । बालिका विमा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउने ।
यो रणनीति तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति परिचालन, आर्थिक तथा अन्य श्रोत साधनको विनियोजनको कमीका साथै लैंगिक संवेदनशीलताको अभावमा यसले प्राथमिकता नपाउन सक्छ ।	गाउँपालिका क्षेत्रमा सबै सरोकारवाला निकायहरूमा बालअधिकार, बाल संरक्षण र लैंगिक सवालहरू बारे ज्ञान दक्षतासहितको जनशक्ति निर्माणमा विशेष जोड दिने ।
	संघीय सरकार, प्रदेश सरकार, अन्य स्थानीय तह र विकास साभेदारहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरी स्रोत साधन परिचालन गर्ने । स्थानीयस्तरमा बालअधिकार र लैंगिक समानताबारे विज्ञ र व्यावसायिक दक्षता भएका व्यक्तिहरूको निरन्तर भेला बैठक र छलफल गराई राय परामर्श लिने र समस्या समाधान गर्ने परिपाटीको निर्माण गर्ने ।

